

Voigt Vilmos

Bari Károly versei és a folklór

A magyar folklorisztika és irodalomtörténet viszonyának egyik leginkább jellemző vonása az, hogy a 19. század közepe óta az irodalmárok a magyar népköltészetet következetesen figyelik és kutatják. Már Toldy Ferenc munkásságában is jelentős szerepe volt a folklórnak, majd később Erdélyi János és Gyulai Pál ezt a kapcsolatot még inkább megerősítették. Egész antológiát állíthatnánk össze Petőfi Sándor, Arany János, Ady Endre, József Attila, Nagy László költészete és a folklór közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányokból, Bartók Béla és Kodály Zoltán műveinek folklórelőzményeiről pedig teljes katalógusokat készítettek.

Hasonlóan köztudott az is, hogy a cigány folklór kutatása is több mint másfél évszázada többé-kevésbé zavartalanul folyik Magyarországon, és ha csak a hiteles adatok közlését vesszük sorra, akkor is kötetek sorozatait helyezhetjük el a könyvespolcokon. Sok-sok írónk műveiben jelenik meg a cigány alakja, a cigányság életvilága és sokszor nem is csupán olyan tényszerű ábrázolásban, mint mondjuk Babits Mihály nevezetes, 1911-ben írt *Cigánydal*-ában.

Annál különösebb, hogy noha a magyarországi cigány írók műveiről szinte mindig megjegyzik, hogy ezek nagyon gazdagon tükrözik vissza a cigányság életmódját, ám költészetük szoros értelemben vett vizsgálatát külön nem szokták közzétenni. Ezért remélem, újdonság számba mehet az olyan áttekintés, amelyet a következőkben kívánok egy kis mintaként bemutatni.

Az egyik legkiválóbb mai magyar költő Bari Károly egyszersmind a legkiválóbb európai cigány költők egyike. Munkássága évtizedek óta közismert: Kossuth-díjas író, költő, műfordító. Maga elmondta életrajza szerint 1952-ben egy kis borsodi „zsákfaluban”, Bükkaranyoson született, ahol mindenki rokon, barát és – nem mellékesen – a folklór ismerője. A sokrétű tehetséggel megáldott fiú Miskolcon járt gimnáziumba. Érettségi után a Színművészeti Akadémián, majd a Debreceni Egyetem bölcsészkarán tanult. Első versei, melyek rövidesen kötetben is megjelentek (*Holtak arca fölé*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1970. 2. Kiad. 1971), országos elismerést, nagy visszhangot váltottak ki. Ám dühödten őszinte politikai versei miatt bebörtönözték, és szabadulása után is kiszorították nemcsak az értelmiségi, hanem még a legális életből is. Csak az 1980-as években publikálhatott ismét, köztük magyarországi cigány meséket is. Ekkor előtérbe került páratlan festői tehetsége is: sokszínű képversei egyedülállóak a magyar költészetben. A világirodalom verseiből is fordított.

Bari Károly magyarországi kiadói és kiállítói egy elkötelezett csoportot képviselnek, és hasonló módon tett szert széles nemzetközi elismertségre is. Így őserőjű energiával több mint húsz kötetet hozhatott létre. Köztük az *Álomtanya. Európai cigány költők és írók művei – Antológia* (1996) máig egyedülálló a maga nemében. Eredeti folklórgyűjtéseit CD-sorozatokban adta közre. Az *Anthology of Gypsy Folksongs* (1996) négy lemezt, a *Cigány folklór* (1999) még további tíz lemezt tartalmaz. Mindmáig ez a leggazdagabb cigányfolklór CD-antológia egész Európában. Ijesztő, hogy ezek a folklórgyűjtések újabban „magánkiadás” megjelöléssel jelenhettek meg. Hatalmas anyagot tartalmaz

Régi cigány szótárak és folklór szövegek (2013) című háromkötetes antológiája is, a cigányok életét bemutató régi forrásszövegek mintaszerű újrakiadása. A „*Mennysorság csillaga*”. *Magyar néphagyományok – cigány hagyományörzők* (2001) című két CD-t tartalmazó összegezése azt a közismert jelenséget illusztrálja, hogy gyakran cigányaink őrizték tovább azt a folklórt, amit magyarjaink már elfelejtettek. Ha mindehhez azt is hozzávesszük, hogy képzőművészi tevékenységét tucatnál több kiállítás jelenítette meg – nemcsak Magyarországon és több ízben is katalógusfüzet kíséretében –, akkor valóban elmondhatjuk, hogy az életmű „befogadója” egy önálló világot ismerhet meg. Ez a nagyszabású életmű mégsem valamely irodalmi, tudományos vagy néprajzi intézet eredménye, hanem egyetlen ember kiküzdött jóvátétele.

A fentiek alapján nem túlzás Bari Károly munkásságát egyedülállóan értékesnek tartani. Néprajzi közvéleményünknek ugyan van tudomása műveiről, ugyanakkor ezek tüzetes ismeretése – sajnálatos módon – mindmáig nem történt meg. Ennek több oka is lehet. Egyrészt Bari közlései olyan nagyméretűek és sokrétűek, hogy recenzálásuk sok szakismeretet és energiát igényelne. Másrészt a cigány nyelvjárásokban előadott folklór lejegyzése és megértése még nyelvészek vagy szociológusok számára sem könnyű feladat. Az utóbbi évtizedekben ismét megelégnkült magyar cigánymese-kutatások is inkább a mesék szerkezetét és világképét igyekeztek felderíteni. Bari kiváló és közvetlen anyagismeretével más folklórkutatók nem tudnak versenybe szállni. Ezért az általa ismert cigányfolklór műfaji sokrétősége sem jelenik meg más cigányfolklór-kutatóink munkáiban.

Terepmunkája, szövegyűjtései egy „viszonylag szerencsés” korszakban történtek. Ekkoriban egy kissé csökkenni látszott a szegregáció, és az új technika a szövegek pontos hangfelvételét tette lehetővé. Ezenkívül a költő másképpen, „mélyebben” értette magukat a szövegeket is. Bari gyűjtéseinek legnagyobb erénye az, hogy maga is cigányember, aki nem „adatközlőt”, hanem egyenrangú embert lát énekeseiben, mesélőiben. A kívülálló ugyanis sohasem értheti meg ennyire teljesen a cigányok hagyományait. Életművének sajátos vonása az is, hogy maga nemcsak a folklór kutatója, gyűjtője, hanem egyben autonóm művész is: költő és festő.

A fenti körülményekből kiindulva dolgozatomban arra szeretnék választ adni, hogy hogyan lesz az erdőszéli faluban született cigányfiúból klasszikus értékű költő és képzőművész.

A magyar irodalomtörténet (főként a 19. század első felében) sokszor foglalkozott azzal a kérdéssel: mi lesz a „népből jövő”, váratlanul nagy tehetségű emberekkel? A közismert és lehangoló válasz: Bolond Istók, a falu bolondja. A másik oldalról nézve Petőfi is, Arany is (egyébként Illyés Gyula is) azt hangoztatja, hogy ő „népköltő”. Az erről a sorsról szóló versekben a nagy tehetség nem tud kibontakozni, a szó szoros értelmében elpusztul. Ady Endre emblematikus verse (*A magyar ugaron* ciklusban *A Hortobágy poétája* címmel) arról szól, hogy a vágyaktól gyötört pásztorfiúnak „alkonyatok és délibábok / megfogták százszor is a lelkét”, de környezete, a „csorda népek” ezt az egyéniséget megsemmisítik. Bari versében az itthon szükségszerűen elpusztuló költőről beszél („*Minden más táján a világnak / Szent dalnok lett volna belőle*”).

Bari Károly sokban e negatív történet ellenképe. Ez a sokkötetes költő és folklórkutató, minden nehézség dacára sok tekintetben megvalósította „az Értől az Óceánig” életutat. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a magyarországi cigány irodalom legjobb műveit legalább hírből ismerni szokás. Igaz, elsősorban etnográfiai-szociográfiai adattárként és nem önértékű, poétikai teljesítményként.

Ezért is kiváltképpen fontos esemény, hogy Bari Károly most méltó formában kiadta verseinek és festményeinek summáját. Korábbi verseiből szerkesztette egybe *A mozdulatlanság*

örökbefogadása. Összegyűjtött versek, prózai írások és képzőművészeti alkotások. 1966–2018. című kötetét (Kalligram, 2019. 268 oldal). A könyvművész költő eddigi kötetei is gyönyörűek voltak, és ez a kiadvány is kitűnően tipografizált: valódi artisztikus mű. Már a cím jól jelzi, hogy nem valamilyen cigány-ténykép, hanem egy teljes értékű költői oeuvre áttekintését kapjuk. A könyv három fő részből áll: a kötetnek több mint felét a versek teszik ki, továbbá néhány recenzió, több mint száz színes festmény és grafika található benne, tematikusan elrendezve. Szemmel láthatóan a szerző tökéletes, teljes és végleges műveket alakított ki, és maga adja meg az ehhez szükséges tájékoztatást. Ehhez mindent fel is használt. A borító fülein két portré található: a lázadó egykori és a meditáló mai ember képe. A versek nyolc csoportba vannak elhelyezve: ezek nem kötetek, inkább versciklussá vált költemények. A képzőművészet két nagy tömbben került a versek közé. A 75. laptól „betűképek és képversek” címmel többnyire fekete-fehér lettrista alkotások, sokszori áttekintésre szánt rejtvénytyszerű művek találhatók: mintegy harminc alkotás, közülük több is egymáshoz képest sorozatokat kezdve. A könyv nyilván mindenki számára legszebb része a 149. laptól található „képzőművészeti alkotások”: majd 80 színes festmény, mindegyik költői címmel ellátva és egész történetre (olykor ciklusra) utalva. A 211–222. lapokon *Öninterjú* címmel nem protokolláris életrajzot olvashatunk, hanem valóságos pszichodramát, a költő gondolkodásmódjának őszinte és mindennapi képét. A 343–359. lapokon található „válogatott bibliográfiát” Halász Erzsébet készítette, amely 1968-cal kezdődik, és az akkor 16 éves diák cikkeitől egészen a legfrissebb közleményekig tartalmaz könyvészeti adatokat. A pontos adatolás kitér Bari műveire meg a róla szóló írásokra is. Az együtt 300 adatot tartalmazó bibliográfiából az is jól kitűnik, hogy Bari évtizedek során milyen szorgalmasan és következetesen dolgozik. Az ismertetések és interjúk pedig azt is érzékeltetik, milyen sokan ismerkedhettek meg ezzel a különös világgal. Igen különböző felfogású írások ezek: sokukban az egzotikum vagy a cigánybarátság is jelentkezik. A versek komolyabb elemzése azonban szinte hiányzik az életműre reflektáló írásokból.

A kiadványt a budapesti Kalligram könyvkiadó 500 példányban – a mai magyar verseskönyv-piacon váratlanul nagy példányszámban – jelentette meg. Jó lenne tudni, végül is kihez jutnak el ezek a példányok.

Ha most a verseket vesszük sorra, mindig azonos és mégis mindig új meg új témák körjárását tapasztaljuk. A mostani kötet verskronológiája sem egyetlen fejlődésvonalat jelöl ki, hanem a nagy témák tömbjeit mutatja fel. Már a legkorábról ismert versei teljes értékű költői szemantikát használnak. A mostani versösszeállítás legelső csoportja (*Hegedük vijjogásából* címmel) húsز bemutatkozó költeményt hoz. Noha ezek élményháttere az önéletrajz, a megfogalmazás irodalmi jellegű. Ezt könnyen felismerhetjük az egész kötet bevezetőjéből: „*Vers. / Kiszolgáltatva hitemnek / Haláltalan szavakkal szólok, / ante muri jelt káli jag phabol,¹ / kimondom nektek az éjszakát.*” Kezdő, címadó vers ez, mint oly sok magyar költőnél. Klasszikus költőink egész sora ugyanígy mutatkozott be: már Petőfi Sándor („*nekem nincs semmim, semmim e hazából / de én egészen az övé vagyok*”), Ady Endre az *Új versek* bevezetőjében, Babits Mihály *A lírikus epilógja* címmel, vagy József Attila is („*hejh, burzsoá! hejh, proletár! – én, József Attila, itt vagyok!*”). Bari önbemutatása hangsúlyozottan poétikus, áttételes, költői művével azonosítja magát. Megfogalmazásmódja is irodalmi jellegű: „kimondja az éjszakát”, „haláltalan

¹ A harmadik sorhoz magyarázat társul a lap alján: *szívemben fekete tűz ég.*

szavakkal” beszél. A cigány nyelvű sorban pedig a magyar cigány kultúrában emblematikussá vált „fekete tűz” (*káli jag*) a hangsúlyos fogalom.

Az első „fejezet” azt a háttérrel, környezetet mutatja be, amit maga a költő a legjobban ismer: a viharokat, a virágok múlását, az éjszakát, a kis falvakat és a cigány rokonokat. Nem tájleírás vagy etnográfiai illusztráció a vers, hanem elégia, a világ múlásának érzékeltetése.

Nyilván mértékadó versnek szánta a költő a *Hegedűk vijjogásából* című poémát. Három téma követi benne egymást: a cigányok közelmúltja – a más környezetbe jutott költő visszavágyása ebbe a világba –, az emlék és a jövő kibékíthetatlensége. És lezárásként Bari a vad szélviharok eljövételét jeleníti meg, ugyanúgy, mint ahogyan Vörösmarty gondolati költeményei érzékeltették a valóság dilemmáit: „cigánysors vöröslő mámora tombold ki magadat”. Nyilvánvaló a vers e részében a Petőfi-reminiscencia is.

Bari költészetének formakezelése látszólag egyszerű, mindenképpen cicomátlan. Mint meg gondolt szózuhatag vagy az aranyeső szabályosan virágos vesszei következnek a verssorok, csak ritkábban tagolva és nem is izometrikus strófákkal. Nincs kötelező ritmus vagy rím. De ez csak a felszín. Maguk a szövegek egyáltalán nem „szabad versek”, mondjuk, mint Kassák verstömbjei, amelyek bármely irányban nyitottak és folytathatók. Barinál leginkább valamely négyes tagolású alexandrin sorok hasonlíthatók hozzájuk. Ahogy előrehaladunk a kötetben, egyre inkább a „tagoló vers” ritmusának lüktetése válik érezhetővé – persze már Juhász Ferenc *A tékozló ország* poémájának metrikai reformja utáni állapotában. (A kötet későbbi részeiben más versformákat, mint szonettek, sőt ezek továbbfejlesztéseit is megtaláljuk.) Nagyszerű és sikeres ötlet volt a verssorok áthajlítása (*enjambement*): a folytonosság és végtelenség további bizonyítékeként. Mindezek a formai megoldások mégsem izolált, magános, kísérleti lelemények, hanem egy poétika egymástól elválaszthatatlan hálószelei.

A Hungaroton hanglemezkiadó *Bari Károly verseit mondja* címmel 1992-ben kiadott egy antológikus hanglemezt, és ennek a kiadványnak köszönhetően a „korai” költő ritmusfelfogását tőle magától megismerhetjük. Sajnos az utóbbi majd három évtizedben ennek nem volt folytatása, így nem tudjuk, miben változott időközben a költő előadásmódja. Talán itt érdemes megemlíteni, hogy mind a magyar, mind a verses cigány folklór használt dallamokat, Bari viszont nem. Pedig verseiből észrevehetjük, milyen mélyen érzi a ritmust és a dallamokat. Nyomát sem találjuk viszont benne annak a verses-romantikus-érzelgős versvilágnak, amelyet „cigányzene” néven szoktak említeni. Ez a forma strófikus, és mindig dallamra épít. Dankó Pista és kortársai dalai máig népszerűek és megtalálhatók, azonban elemzésüket sem a folkloristák, sem az irodalomtörténészek nem is kísérelték meg eddig.²

Minden jó (szép) vers leglényege a szókép, a metafora. Bari költői képvilága pedig igazán többrétű és összetett. Gyakran él azzal a megoldással, hogy egy már előadott metaforához utólag további kiegészítést szerkeszt. Minthogy az eltávozás és visszatérés Bari életformája és legfőbb mondandója, az ilyen témához ez a forma igazán odaillik. Példaként csak egyetlen versrészletet idézek. A *Kihűlnek arcomon* vers így indul: „Fuldokló folyók, árnyék-uszályos erdők / sóhajai kihűlnek arcomon...” Itt az árnyékhoz utólag illesztett „uszályos” jelző majd a következő verssor elejére tett „sóhajai” is ilyen megoldások. A tizenöt soros, négy részből álló „meta-sonett” tízszer él az ilyen „áthajlítással”. A két utolsó sor pedig a vers első két sorát

² Némi kivétel erről szóló dolgozatom, amelyet legutóbb *A jelek valóságáról – a valóság jeleiről* című tanulmánykötetemben (Gondolat, Bp. 2019) jelentettem meg. (V. V.)

ismétli: a táj alakítja ki a költő arcát. Ezt a verset a legkisebb résztől a vers egészéig páratlan formai fegyelem jellemzi. A népdalszerű vagy recitatív ismétléshez mindez nem is hasonlítható. A vers sajátos szemantikája is erőteljes: „repülnek a levegőben a halottak összekulcsolt kezéből kitépelt zsebkendők” – a költői kép, pontos értelmét érzi, de teljesen mégsem érti az olvasó: a költő arcán „kihülnek” a sóhajok.

A költő számára érezhetően megkülönböztetett fontossága van az *Anyám* című versének. Az egy versoldalnyi alkotás négy részből áll. Az elsőben az idős asszony magányosodásának szinte mikroszkopikus, egyszersmind a szó közismert értelmében szimbolikus leírása: „a magány néma farkasai kopogtatnak éjszakánként ajtóján”. Meglepő a második rész formája. Aki esetleg úgy vélte volna, Bari azért nem közölt olyan rimes-strófikus verseket, mint amilyenek a magyar (és hazai cigány) népdalok között általánosak, téved. Íme egy tökéletes „népdal-strófa”: „*Ül anyám a konyhájában, / virág vergődik markában, / szögre akasztott holdsugár / harapdálja cipó kontyát: / kontya holdsugárban ragyog.*” Az „utólagos” ötödik sor is rímel a következő versszak első sorával („kakasok”), és még alliterációt is találunk benne. Bari nemcsak versművész, hanem versbűvész is: szinte bármilyen verselést kiráz varázssipkájából. Fordításai kötettség mutatják ezt.

Elég a kötetben egyet továbblapozni, hogy ismét olyan klasszikus szépségű verset találjunk, mint a *Rekviem*, amelyben az anya a maga apja halálát átkozva siratja. Egyszerűen hihetetlen, milyen természetesen alkot remekműveket a költő. Megint csak az első sorokra hivatkozom: „*Százholdas szívedben elfért a világ, / a napok lovai mégis tiportak rajtad, / héthatárba nyertették bánatodat*”.

A magyar közbeszéd és a görög mitológia összeforr ilyenkor. Feltűnik az is, hogy „sztereotípiákat” használ („héthatár”), amivel azt érzékelteti, hogy egy általában ismert, nagy hagyomány veszi körül a költő mondanivalóját. Így érthetjük meg, mit akart kifejezni a tehetség önálló létre gondolva. Goethe nem mindig pontosan idézett maximája, egyébként közvetlenül a színházi előadásra vonatkoztatva: „Das poetische Talent ist dem Bauer so gut gegeben wie dem Ritter.”³ A költői tehetséget bárki megjelenítheti. A népből jövő költő nem utánozza, polírozza a népköltést, hanem önálló és csodálatos világot hoz létre. És ez nem egyszeri csoda, hanem – mint Bari verseinek esetében – évtizedeken át folytatódik. Az idézett szövegpéldák bizonyítják: Bari és Goethe poézise igazában nem tér el egymástól.

Egy jó elbeszélést, egy jó verset az amatőr „bárki” létrehozhat. Az igazi költői tehetség azonban több formában s folyamatos alkotás során nyilvánul meg. Szabó Lőrinc versciklusa (*A huszonhatodik év*) azt példázza, hogy az egyszer megtalált poétikai megoldás szinte a végtelenségig folytatható. Bari versei témájukban és stílusukban is koherensek. Ugyanakkor el is válnak egymástól. Az „összegyűjtött versek” néhány csoportba lettek egyesítve. A kötet második ilyen egysége (*Holtak arca fölél*) 16 verset tartalmaz. Noha személyekre is vonatkozhat (Petőfi, Radnóti), tipikusan „leíró” versek is vannak köztük (város, cigánydal, ünnep, beat, körmenet). A kötet további csoportjaiban is találhatók hasonló alkotások. Barinál a műfaji poétika uralkodik. „Zsandárszemű versekkel köröztetek, gyerekkor” intonál az egyik jellemző vers. A korábbi címváltozat (*Éjszaka a Sárga Házban*) nyilvánvalóvá teszi, hogy a gyermekkorral számol le benne a költő, mégpedig egy pszichiátriai vizsgálat rácsai között. A többszörös kódolás szinte lételeme Bari költészetének. A *Beat* című vers nyilvánvalóan az erős és erőszakos zenét veti

³ Költői tehetsége a parasztnak ugyanúgy lehet, mint a lovagnak. (Szerk.)

vissza. Ugyanakkor egy gyermekkori brutális pillanatra emlékezteti őt: az anya megmenti a fiát, akinek fejét téglával akarták beverni. Ám hogy még nyilvánvalóbb legyen ez, van egy harmadik, mélyebb mondanivaló is, mindez egy ősszel lejátszódó esemény, amely a hangos zenére is válaszol („a hallgatás házait romboltuk szívverésünkkel”). Voltaképpen miről is szól vers? Hasonlóan mint *Az ítélet napján*, egymás mellett szerepelteti a csontok feltámadását és a végítélet kürtjeit. Mintha a költő arra törekedne, hogy két vagy akár több verset turmixoljon egybe. Méltóképpen nehéz olyan verset, akár csak részletet találni, amelyben a költői kép ne lenne szövevényes.

Mint említettük, a költészet lényege Barinál is a költői kép. Annak idején nagy feltűnést keltett a kiváló népies költő Csoóri Sándor, amikor azt fejtegette: a magyar népdalszövegek között megtalálni a szürrealista képalkotást, mégpedig együtt az egyszerű költői képpel. „Felszántom a császár udvarát (ez az egyszerű kép), „belé vetem hazám búbaját”, „bánat terem abban, búvetés” (ez a szürrealista kép). Már akkor is úgy gondoltam, nem ilyen egyszerű e versben az aulikus költői kép. Hol a császár udvara, hol a magyarok szíve van megművelve. Ez nem tudatos elmélyítése a költői képnek, inkább a szöveg következtelensége. (Kodály Zoltán 1914-ben a Felvidéken gyűjtötte, és hamarosan országszerte előadott darabként terjedt el.) Katona Imre tartalmi csoportosításában „panaszdal”, és e csoportban legelől szerepel. Európai dalszöveg. *A paraszt panasza* típusnévvel a 18. század végén a magyar kéziratos költészetből ismert. Ha megnézzük Herrmann Strobach nevezetes monográfiáját (*Bauernklagen*, 1974), a társadalomkritikai szempont került előtérbe. Nem hiszem, hogy a „császár felsége” valódi magyar népdalban hathatna. Bari versei is erőteljesen bírálják a szegény falusiak életét: de itt nem a társadalmi, hanem az életmódbeli nyomorúság ellen lázad. Ehhez képest Bari Károly verseiben bonyolult, mégis gondos a képhasználat. Például a *Körmenet* című, viszonylag egyszerű előadásmódú versében ezt olvassuk: „tizenkét vércse száján vonaglik a sikoly”. Az ő poétikájában ez még viszonylag egyszerű kép. Majd ezt követi egy bonyolultabb: „*délibábok kavargásába szabadított / szemek rohadjanak ki belőletek / az értelmetlen ábrándok, sorvadjanak / virágok nyirkos árnyéka alá a gonosz / szívek...*”

Rögtön meg kell itt jegyeznünk, hogy a „kép” és a „költői kép” nem egyszerű vagy bármire alkalmazható megnevezések. Ha csak a népköltészet legismertebb műfajait említjük, ezekben vannak csakugyan kimódolt „képek”, ám ezek egymástól műfajonként, sőt egyenként is nagyon is eltérőek. A mesei közhelyek (pl. „a Napra lehetett ránézni, de [a mesehősre] nem...”) teljesen eltérnek például a legegyszerűbb találós kérdések képeitől. („Erdőbe, berdőbe cintányérokat ejtegetnek – tehéngané.”) Több népköltési műfaj esetében ugyanerre a következtetésre kellett jutnom. Gyermekjátékok, kiolvasók, csúfolók, csujjogatók szinte külön képvilágot használnak. E képvilágok értelmezésekor kezdettől fogva külön vettem az archaikus népi imákat és e műfajon belül a ráolvasások szövegeit. Ezek képvilágát kiváló magyar folkloristák (Tánczos Vilmos, Silling István és maga az archaikus népi imaműfaj felfedezője, Erdélyi Zsuzsanna) behatóan elemezték. A hatalmas gyűjtött szöveganyag lehetővé teszi, hogy az azonos témájú szövegeket egységnek tekintsük. Ilyen szempontból az egyik leghasználhatóbb publikáció P. Daczó Árpád Lukács *Hosszú utak megszorodának...* című kötete (Bp., Magyar Napló, 2003), amelyben 1974 és 1999 között gyűjtött erdélyi és moldvai imák találhatók. Egyik csoportjuk a különböző ünnepekhez tartozik. Közöttük a „pénteki imádságok” csoportja a nagypénteki passiót beszéli el. Itt olvashatjuk ezt az – írott szöveglejegyzés alapján közölt – gyimesi imarészletet: „Jézus Krisztus szíve el / irvadva színe el fanyadva”. (77.) Ez egyszerű kép, noha két szemantikai

szintet jelent: az elhervadó, fonnyadó virág utal a szenvedő Krisztusra. Több esetben a szöveg ma nem egyszerűen érthető: „orgonának három ága, / magas mennynek hangossága” (89.). A nehezen érthető, vagy mintegy automatikusann elmondott szöveg jól illik az imák archaikus képvilágához: a mennyország nyitott ajtaja, a pokol bezárt kapuja vagy az aranyszéken ülő szent az egész „képi környezetet” jeleníti meg.

Bari Károly jól ismeri a magyar népköltési műfajokat is, kiváltképpen az archaikus imákat, hiszen éveken át Erdélyi Zsuzsanna munkatársa volt.⁴ Fentebb már idéztük egyik verséből a „tizenkét vércse sikolyát”. Ez az archaikus népi imádságok egyik legszebb képe: „Az égi madarak vérkönnyeket hullatának.” (Lásd Daczó Árpád Lukács előbb idézett könyvében a 137–142. oldalon található imaszövegeket.) Ezekben a fiát kereső Mária útnak indul, és az egész kozmosz átérzi a fájdalomát („fen álló fák térdet hajtának, az égi madarak vér könnyeket hullatának”). Hasonló szövegkezdést más imákból is ismerünk. Egyik ilyen imaszöveg Daczó Árpád Lukács könyvében a csíkszentmártoni Gergely Mihály kéziratos füzetéből való. Ez a gondosan lemásolt kéziratos kötet bizonyítja, milyen nagy becsben álltak az ilyen szent imák. Az imaszövegben közvetített kép szerint a fák térdet hajtának, a madarak könnyet (vagy vérkönnyet) hullatnak. Olyan megkapó ez a kép, hogy könnyen megragad az emlékezetben. Talán érdemes arra is figyelni, hogy az imaszöveg sorvegei a Bari poétikájában már bemutatott „át-hajlítást” alkalmazzák. Mivel közölték a kézirat hasonmását is, látható, hogy ez tudatos szövegtrédelés. Tudtommal eddig csak magam foglalkoztam azzal, hogy a leírt népi imaszövegek sor- és versszaktagolása a szentképek és ponyvanyomatványok topográfiai megoldását követi. Bari nyilvánvalóan „látott” ilyen vallásos iratokat, és erről verseiben a csupa nagybetűs szövegrészek is tanúskodnak.

Az, hogy a madarak siratnak, és a fák letérdelnek Mária előtt, más hagyományos szövegekből is ismert. A széltében ismert angol *Cherry Tree Carol* a folklórból egyszerűen karácsonyi ének és vallásos ballada (a Child-típus számozása szerint az 54. sorszámú). A történet első részében Mária és öreg férje, József vándorolnak, és a várados Mária megkívánja a bokron levő cseresznyét. Kéri Józsefet, hogy szedjen neki, de a férfi visszautasítja: „szedje a cseresznyét az, aki a születendő gyermek apja!” Erre a bokrok a gyümölcscsel le is térdelnek Mária előtt. A történet egészen Jézus megszületéséig folytatódik. (Eredetileg fűvös hangszerezen előadott dal, körtánc.) Egyébként az angol vers dallama is a középkorig vezethető vissza.

Egy másik példából is láthatjuk, hogy egyetlen költői kép milyen sokféle módon folytatható. Az angol *carol* „naiv” és kellemes alkotás, világszerte ismert. (Most éppen Joan Baez éneklé.) Bari Károly versei közül több csoport is szintén „naiv”. De nála persze ez sem olcsó megoldás. Könyvében a harmadik fejezet a *Sárkányfejű május* címet kapta. Épp ezért váratlan, hogy itt találkozunk szerelmes verseivel. De a természet (az élet) körforgása jól ide illik. Ezt példázza a *Tavaszi* című leíró költemény: a „sárkányfejű május” egyszersmind „tavasz anyó” (az eredeti tipográfiával: TAVASZ ANYÓ), amelybe bekapcsolódik a szerelem is. Gondolom, nem kell itt minták után kutatni: a magyar szerelmi és tavaszi versek elválaszthatatlanok egymástól – már Balassi Bálint óta. Azonban még a nyárhoz közelítő „virágok lázadása” sem rombolás

⁴ Erdélyi Zsuzsanna *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok* című híres folklórgyűjteményében (1. kiad.: Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976; 2. kiad.: uo. 1978; 3. bőv. kiad.: Pozsony, Kalligram, 1999; 4. bőv. kiad.: uo. 2013) „A piac közepén van egy almafácska...” kezdetű szöveg (V. rész: Függelék. Kántálóénekek, 236. sz.) adatközlője Bari Károly, aki 1972. szeptember 10-én a máriapócsi búcsún énekelt el a gyűjtő Erdélyi Zsuzsannának ezt az édesanyjától szülőfalujában, Bükkaranyoson (Borsod megye) tanult karácsonyi köszöntőéneket.

nélküli. És amikor a viharokat szelídítő Dévla hívását említi, ez is sötét, éjféli és babonás jelenet. Ebben a versben az egyik legegyszerűbb dikció: „Hallottam én, hallottam, elvesztették sáros arcodat”, amely szintén a (cigány) értékek elpusztítását idézi. Bari szerelmes versei egyenként is külön-külön világokat bontakoztatnak ki, a magyar klasszikusok egyenrangú társaként. A *Szerelmes vers* utolsó sorai („*harminc kilóvá soványodva, / s nem vesszük észre, hogy / kékké fagyott körmeink / alá költözik a tél*”) egyszerre idézik József Attila „harminchat fokos lázát” és Kassák remekművének záró sorait, a definitív szentenciát: „fejünk fölött elrepül a nikkel szamovár”. Hát ilyen az eredmény, amikor Bari egyszerűen fogalmaz, és naiv módon szólal meg!

Még ennél is régibb mintát követ a *Szerelem* című vers, amely az ókori strófa–antistrófa modellre épül: a lány monológjának a fiú válasza voltaképpen nem is válasza, hanem ellenpólusa. A leány és legény felelgetésének ez a párhuzamos felépítése egyébként a „párosító” ösfomája.

Hajszálpontosan szerkesztett szonett az *Örökké szerelemben* – rímek nélkül, ám visszatérő részekkel. Itt is egyszerű a dikció: „világra szültek bennünket, kötelező élnünk, örökké szerelemben”.

Az eleven néphit alakjai szólalnak meg a *Fekete ajtó* cikluszáró versében: a hónalj alatt kikeltett fekete lidércsirke, a kígyóbőrbe bujtatott kés, a Hold által ellopott ezüsfogú lány, a temetőbe kijáró halott szerető.

A következő műfaj a „gyermekversek” nevet kapta, mivel ezek között vannak a gyerekeknek szánt mesék, történetek. Meghökkenítő, hogy az 1952-ben született Bari 1966-ra datálja a *Mese* címűt, amelyben mesehősök küzdenek: a csodálatos ló, a koronás sárkány és ellenfele, a „vitez csudafiúszarvas”. Mesemotívumok sorozata a tizennégy éves (!) költőtől. A varjúkirály szoktnál hosszabb, huszonhat versszakos meséje önálló, szerzői kompozíció, sok „szereplővel”. A záró mondat („azt kiáltja, mindig kár”) nemcsak Arany János balladájából, hanem Edgar Allan Poe verséből is ide röppent. A *kibereki vásár* Weöres Sándor *Haragosi* versének parádés mása, még a „kikereki” szót is kikerülve, a „kis csacsit” viszont átvéve. Bari ehhez a gyerekvers fonetikai parádéjához is mesteri módon tud kapcsolódni.

Hat további verscsoportban (*Félnek a szótól*, *Motyogva*, *A páva története*, *Másnap*, *Azonosítás*, *A befejezetlen tenger*) 54 költemény található – ezek jól érzékelhetően változatos alkotások, még a néhány versből álló kis ciklusokon belül is. A költőtől már megszokott témák és képek ismétlése, újraformálása ad erre lehetőséget.

De hogyan értelmezzük a versgyűjtemény második felét? Először is fel kellene ismerni, hogy a hihetetlenül szorgalmas Bari több mint fél évszázada alkot magasröptű magyar költészetet. Ezen évtizedek – és a magyar társadalmi és kulturális bugyborgásai – alatt a tematika többé-kevésbé önisméltódását csakúgy elvárhatnánk, mint a koronként teljesen új megoldásokat, azaz a megváltozó költői világalkotást. Az előbbire példa az ugyancsak évtizedeken át folyton változó kaméleon, Johann Wolfgang von Goethe lehetne. Az utóbbira, mondjuk, Charles Baudelaire, aki élete utolsó tíz évében, 1857 után – zaklatott életvitele miatt is – csak mintegy 50 új verset tett közzé, és ezek is a „régébbi” megoldásokat (a „fekete” és a „fehér” angyalok stb.) követték. Amíg nem válik áttekinthetővé Bari verseinek és versváltozatainak pontos kronológiája, csak azt állapíthatjuk meg, hogy ő az utóbbi költői alkotásmódot képviseli, és újabb versei is az egyszer már kialakított modellt követik.

Bari versei mindig tömör, összetett alkotások, amelyeket nem lehet csak egyetlen téma segítségével megnevezni. Most mégis úgy látjuk, általános és társadalmi dimenzióban jelennek meg e verscsoportban a korábban inkább személyes közlemények. A *Félnek a szótól* csoport

a télre és a karácsonyra emlékeztető verseket közöl, ám több ide sorolt költemény a kudarcos „táltosfiúval” és „sámánnal” azonosuló költőt is bemutatja, akinek „pacsirták fészkelnek nyelve alatt”, amint ezt az akkori recenzensek is kiemelték. A be nem teljesült reményeket mutatja fel a vers, és voltaképpen érthetően utal vissza a korábbi időre. A múltat több vers is ilyen összefüggésben említi. Nem szoktuk észrevenni, hogy a múltra való visszautalás mennyire gyakori eleme a népdaloknak és a népies daloknak. E verscsoportban az is feltűnő, hogy milyen hagyományos, strófikus versek bukkannak fel. A *Dózsa* pedig egyenesen rimes szonett, minden sor végén háromszótagos nyomatékos szóval. Szinte felesleges ideírni, hogy mindmáig milyen megszakíthatatlan hagyománya van a Dózs-témának a magyar költészetben. A *Vár rád a tenger* pedig az „Értől az Óceánig”-toposz újból megfogalmazása. Az *Árvák árvája* a cigányokról szól, akik életét üzenetként továbbítja a költő: „Nagy üzenetet viszek: aranypecsétes levelet címezett / a Mindenségnek szívemben / egy nép!”

Bari Károly a maga módján nemzeti költőként jelentkezik e verscsoportban. (Így értjük azt a mondatot is, amelyben a *Rege a csodaszarvasról* Dúl királyát említi.) A *Félnek a szótól* tudatosan politikai vers: az igazság kimondása ellenfeleiről. Ilyen tárgyú versnél fontos a mérték megtartása: nem dühödt ordítás, hanem „kivédhetetlen szó kell a vádhoz”. A közelmúltban és ma is minden aggodalom ellenére Magyarországon mégis megjelentek jelentős politikai versek. Bari pár nagyívű verse ennek hiteles bizonyítéka. Korábban a maga sorsának bemutatásával agitált. Most egyenesen a népéért szól.

Az időben „második” versvilág válasz az elsőre, megőrizve mindazt a poétikumot, amit már korábbi köteteiben kiformált, és most hozzáadva a társadalmi tapasztalatot. (Ami – sajnos – nem is elszorító, hanem kegyetlen. Semmi sem változott a rémek világában, a szegények életében.)

Ígazán nehéz e versvilágban „Bari két költészetét” nemhogy megfogalmazni, hanem az „újraíró” írók (mint Tasso, John Milton vagy Katona József, sőt akár az *Urfaust*) ismeretében értékelni. (Azonkívül az említett más művek nem lírai versfüzerek.) Közismert, hogy Füst Milán is újraírta verseit, ám csupán poétikai-stilisztikai szempontból. Azt mindenképpen érezni lehet, a korábban személyesen megfogalmazott költemények most egy prizmában társadalmivá kiteljesedtek.

Bari rendkívül tudatos költő, nemcsak versszövegeit, hanem ezek csoportosítását és sorrendjét illetően is. A versek után a költő által „prózavers”-nek minősített öninterjúja (2018) és a „prózai írások” olvashatók. Az önéletrajz mindmáig a legfontosabb beszámoló életének meghatározó szellemi eseményeiről. Egyszersmind azt is érzékelteti, hogyan válik egy életmozzanat (például a jelen esetben egy álom) költészetté. József Attila pszichoterapeutáknak készített szövegei e szövegektől teljesen eltérnek. Rövid recenziókat pár rokon felfogású íróról és fotografusokról fogalmazott meg. Itt is kiderül Bari váratlanul széles körű műveltsége (például Paul Celan említése vagy a hamis párhuzamként felfogott öserejű orosz parasztköltő Jeszenyin példájának mérlegelő bemutatása). Programatikus írás a „cigánynak lenni, költőnek lenni” esszéje (1995, Ebert Alapítvány, PEN Klub). Eredeti és frappáns módon ír a hagyományról, a balítéletekről, úgy, hogy némi reményt is csillant: költő és olvasó olykor találkozhatnak. Az esszé „az etnográfiai értelemben vett hagyományok” megemlékezésével kezdődik, de innen hamar áttér a saját mondanivalójának lényegére: a „saját” hagyomány megőrzése nehéz. Mind a néprajztudományban, mind a kultúrpolitikában mindmáig sokszor emlegették ezeket a megnevezéseket, ám ezekben a kérdésekben Bari nemcsak őszinte, hanem találóan szkeptikus

felfogást képvisel. Minthogy a maga művészetét is e gondolatpólusok közé helyezi, voltaképpen itt is önvallomást érzékelhetünk.

A kötet végén a protokollszerű életrajz és Bari teljes bibliográfiája következik. Ez a könyvészet feltünteteti a recenziókat is, megkönnyítve az olvasói elmélyülést. Az ismertetőik száma nem is csökkent az évtizedek során. Viszont a szerzőknek gyakran csak a már kipróbált dicséretmegegerősítő megfogalmazásokra volt érzékenységük. A *Vigilia* köréhez tartozó ismertetőik csakúgy megmaradtak, mint a neomarxisták. Ilyen széles írói egyetértés igazán kevés mostani költőnek jutott ki.

A kötet végi „betűrendes címmutató” is segíti az olvasót.

Nem elemzem Bari Károly képzőművészeti munkásságát: amely szintén pompás és egyedülálló. Minthogy maga alakította ki könyvei csodás külalakját, erről is alapos tanulmány készülhetne. Remélem, mielőbb vállalkozik erre valaki szakember, felhasználva Bari Károly személyes tudását és magyarázatait.

Magam legfeljebb némely benyomásmat rögzítem. Határtalan szín- és formaérzéke megszakítatlan. Képversei nem mindennapi kompozíciós érzékét mutatják. A festményeknél első tekintetre megragadó a sokféle teljes szín összekapcsolása, ahol a kontúrok is dominánsak. Több festménye rendkívül részletgazdag, gyakran mintha egy történet komplexsége sűrített illusztrációi lennének. Még ott is, ahol biztosak is vagyunk abban, hogy a képen egy folklórból jól ismert motívum látható (például a cigányok ellopják Jézus megfeszítésekor a szeget), kiderül, hogy az illető festményen további jelenetek ábrázolása is megtalálható. Milyen nehéz is Bari képeit igazán megérteni! A legtöbb kép „népmesei” szövegek illusztrációja volt, és először úgy is jelent meg. Kiváló bensőséges és jámbor illusztrációk idézik a vallási néprajz témáit. Azt is megsejthetjük, hogyan komponál a művész. A „bíborszínű virág” három képen is szerepel. Az első két festmény képi világa még összevethető egymással, a harmadik kép vizualitása azonban egészen más. Úgyhogy a néző-olvasó csak bámul, mi módon kapcsolta össze őket a festő.

A képeket így egymás után megtekintve, jól érezzük, mennyire kimeríthetetlen a cigány folklór.

A kötet végén eligazító részek vannak: utószó és természetesen a tartalomjegyzék. A Bari Károly teljes költészetét hiánytalanul tartalmazó kötet úgy lett összeállítva, hogy az érdeklődő ne tudja letenni: inkább innen oda és onnan ide forgassa.

A szerző szándéka volt, hogy népköltési publikációit ne itt tegye közzé. Ő nemcsak a hazai cigány folklórt ismeri, hanem a délkelet-európai (és magyar) folklórt is. Több folklór-kutató dolgozott vele együtt. Ezért igen fontos, hogyan értékeljük e munkásság kapcsolatát a folklórral.

Bari saját verseiben nem a cigány vagy a magyar folklórt veszi alapul. A maga világát adja, a legmagasabb költői szinten. Szinte ingerülten utasítja vissza a Dankó Pistával (és a magyarnótával) való kapcsolat feltételezését. Igaza van, az ő versei nem Pósa Lajos, hanem William Blake társaságába valók. Még sokadszori olvasás után is meghökkenítő az a magas poétikai szint, amelyen (a kezdettől kezdve) alkot.

A fentiekben nem adtam verselemzéseket. Csak a poétikum jellegével foglalkoztam, a társadalmi problémákat is csak ezen keresztül említettem. Külön tanulmány tárgya lehetne az is, hogy hogyan ábrázolja a költő a cigányok helyzetét. Ahogy abszorbálja a poétikumot (gyakran és önérettel emlegeti, hogy „mindenkitől” tanul, de nem egyetlen mester követője), ugyanúgy fogalmazódik meg benne a társadalom működéséről kialakított véleménye is. Ám míg az előbbi esetben a műalkotás konkrét és kézenfogható módon jelenik meg, a társadalom ismerése nála

egészen mást jelent. (A szinte még gyerekember letartóztatása Barinál még így is kivételes.) Ezért utaltam áttekintésemben e költői „hegycsúcsok közötti” hasonlóságokra.

Úgy vélem, a magyar folklorisztikának szüksége van arra, hogy az olyan művészekkel is foglalkozzon, mint Bari Károly. Az „egyszerű nép” művészi képessége ugyanis olykor megmagyarázhatatlanul magas színvonalú alkotásokat hoz létre. Mint ahogy az „abszolút hallás” bármely társadalmi osztály vagy réteg tagjai közt egyaránt előfordulhat. Az ilyen tehetség nem az egy-egy falu folklórját koordináló, éltető, megszervező „egyéniség”, nem is a közelmúltban „felfedezett” naiv művész, hanem a parasztfiúból kibontakozó Vergilius. A Bolond Istók-paradoxon mellé a Bari Károly-paradoxont is vizsgálni kell. Mi több, Petőfi Sándor vagy Arany János költészetét is jobban tudjuk értelmezni e távlatból.

The Poetry of Károly Bari and Folklore

Keywords: Károly Bari, a Hungarian Gypsy poet, talented peasant poets, Hungarian Gypsy folklore, poets from peasant background

The famous Hungarian Gypsy poet and painter, Károly Bari (born 1952 in a tiny Gypsy village in North Hungary) started to publish poetry in Hungarian language from 1966 on. His oeuvre (containing about 30 books and hundreds of articles) is well known also in Europe. For more than twenty years he has collected and published traditional Gypsy folklore in South-East Europe in more than 20 books or CD anthologies. As a poet he has recently published his complete poetic works: *A mozdulatlanság örökbefogadása. Összegyűjtött versek, prózai írások és képzőművészeti alkotások 1966–2018* ('Inheriting the Immovable'. Collected poems, prose and paintings – 1966–2019) Kalligram, Budapest, 2019.) pp. 359 + 7. My paper deals with Bari's own poetry (and not with folk songs or popular songs). The works express a very sophisticated written poetics. My analysis follows the grouping of the verses, elaborated by the poet.

The key program is to contrast the works by an exceptionally talented poet – who knows well the Gypsy folklore, but his own poetry is absolutely different. Already in 19th century literature, there was a constant debate whether talented peasant persons could reach the aesthetic level of professional poetry. Bari's poetry is above the limit, and only in a proxy way can we denominate it. Bari's works prove that exceptionally talented peasants could create the poetry of the highest level.